

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗАПОБІГАННЯ МОБІНГУ СЕРЕД УЧНІВ СЕРЕДНІХ КЛАСІВ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PREVENTING MOBING AMONG STUDENTS IN MIDDLE CLASSES

Феномен мобінгу належить до тих соціально-психологічних явищ, які завжди супроводжуються взаємодією між групою та особистістю. Сьогодні велика увага приділяється цьому феномену й пошуку наукової методології, яка дасть змогу визначити мобінг. Прояв мобінгу вимірюється факторами, що базуються на взаємозв'язку свободи й залежності, відповідальності, певних соціальних очікуваннях і моделях поведінки, особистісних характеристиках тих, хто здійснює тиск і насилля над іншим. Шкільний мобінг не лише спричинює руйнівний вплив для його жертв, а й впливає негативно на всіх учасників навчального процесу, оскільки трансформує особистість і завдає травм тим, хто в ньому бере участь або ж залишається бездіяльним спостерігачем.

Розглянуто напрями та методи профілактичної роботи, спрямованої на запобігання мобінгу в закладах освіти: аналіз міжособистісної поведінки учнів, емоційних станів учнів, рівня самооцінки, тривожності та способів реагування в ситуації конфлікту. Зроблено опис напрямів роботи психологічної служби навчального закладу, спрямованої на соціально-психологічну профілактику мобінгу.

Система заходів із психологічної профілактики мобінгу в середній школі має базуватися на принципах єдності й системності, включати управлінські та просвітницькі аспекти, які реалізуються через створення фокус-групи, аналіз ситуації в навчальному закладі, розроблення правил поведінки й алгоритмів дій, плану заходів щодо запобігання мобінгу, здійснення моніторингу та забезпечення безпеки в закладі освіти, проведення просвітницьких заходів і тренінгів із залученням учнів і громадськості, аналіз матеріальних ресурсів закладу й формування нормативно-правової бази.

Ключові слова: мобінг, психологічні особливості, агресія, тривожність, поведінка в конфлікті, самооцінка, внутрішньогрупова позиція, мобери, жертви, спостерігачі.

The phenomenon of mobbing is part of those socio-psychological phenomena that are always accompanied by interaction between a group and an individual. Currently, significant attention is given to this phenomenon and the search for a scientific methodology that would allow defining mobbing. The manifestation of mobbing is measured by factors based on the interplay of freedom and dependence, responsibility, certain social expectations and behavior models, as well as personal characteristics of those who exert pressure and violence on others. School mobbing not only leads to tragedies for its victims but also negatively affects all participants in the educational process, as it transforms personalities and inflicts trauma on those who are involved or remain passive observers.

The directions and methods of preventive work aimed at preventing bullying in educational institutions were examined. This included an analysis of students' interpersonal behavior, emotional states, self-esteem levels, anxiety, and ways of reacting in conflict situations. Descriptions of the directions of the psychological service's work in the educational institution, focused on socio-psychological prevention of bullying, have been provided.

The system of psychological prevention of mobbing in middle school should be based on the principles of unity and systematicity, and it should encompass managerial and educational aspects. These aspects are implemented through the creation of focus groups, analysis of the situation in the educational institution, development of rules of behavior and action algorithms, a plan of measures to prevent mobbing, monitoring and ensuring safety in the educational institution, conducting educational events and training sessions, involving students and the community, analyzing the material resources of the institution, and forming a regulatory and legal framework.

Key words: mobbing, psychological characteristics, aggression, anxiety, conflict behavior, self-esteem, intra-group position, bullies, victims, observers.

УДК 159.92:316.613.434

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.56.47>

Попелюшко Р.П.

д.психол.н.,
професор кафедри теоретичної
та консультативної психології
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова

Павленко М.С.

аспірантка кафедри психології
та педагогіки
Хмельницький національний
університет

Система міжособистісних взаємин у навчальному закладі є необхідною складовою ситуації розвитку, яка визначає зміст і темп усіх ключових особистісних досягнень дитини, що переживаються нею через її емоційний досвід. У разі мобінгу в класі виникає певна соціальна система, яка включає жертву, спостерігача або рятівника, а також самого мопера. Проявом агресії колективу до одного з учнів є порушення особистої гідності, психічного та фізичного здоров'я, створення негативних сценаріїв із загрозою життя індивіда. Це особливо важливо, оскільки життя, здоров'я і право на гідність є найвищими цінностями, які офіційно захищає Конституція України, Декларація про права дитини, Конвенція про права дитини, різні закони й кодекси. Хартія Євро-

пейського Союзу з основних прав закріплює недоторканність людської гідності й гарантує індивідуальне право на фізичну та психічну цілісність. У загальноосвітньому закладі вчителі, адміністрація, батьки учнів, служба охорони, технічний персонал, керівники гуртків можуть проводити втручання для профілактики мобінгу в навчальних колективах.

Основним змістом профілактичної роботи Л.С. Виготський визначав створення зони найближчого розвитку особистості ц діяльності підлітка. При цьому корекція повинна плануватися як процес цілеспрямованого формування психологічних новоутворень, що є характерними для підліткового віку. Специфікою корекції психічного розвитку неповнолітнього є активно формувальна функція, що передба-

чає активний вплив на генезис і становлення психологічних новоутворень [7].

З метою проведення комплексного дослідження соціально-психологічних чинників виникнення мобінгу серед учнів середніх класів зібрано вихідні дані за методиками дослідження особистісної, емоційно-вольової сфери та міжособистісних взаємин, що дало змогу вирішити поставлені дослідницькі завдання. Відповідно до цілей і завдань дослідження, до складу вибірки ввійшли загалом 200 підлітків віком від 10 до 11 років, 50 батьків, 10 учителів і фахівців соціально-психологічної служби закладів загальної середньої освіти м. Києва та м. Бровари.

Проведене експериментальне дослідження дало можливість зробити висновок, що серед респондентів значна частина учнів середніх класів має прояви тривожності, агресії та обирають неконструктивні моделі поведінки під час конфліктних ситуацій, мають показники порушення самооцінки, займають позицію ізольованого або відторгнутого в учнівському колективі та в подальшому можуть займати позицію учасника (агресора або жертви) мобінгу в закладі освіти.

У ході науково-пошукової діяльності ми визначили зовнішні та внутрішні причини появи мобінгу в колективах. Зовнішні причини «на рівні соціуму загалом і групи зокрема» пов'язані із життєвим циклом колективу, законами існування груп, культурою, мораллю тощо. Внутрішні причини «на рівні особистості» зумовлені особливостями психіки, життєвого досвіду, світогляду, переконань окремого індивіда [3; 5].

Аналіз результатів досліджень указує на те, що розвиток схильності до проявів мобінгу серед учнів залежить від рівня розвитку самооцінки, наявності тривожності й агресії, обраних стратегій для врегулювання конфліктів і внутрішньогрупової динаміки. Високі показники агресивності, тривожності й відхилень у самооцінці серед досліджуваних можуть свідчити про наявність адаптивного психологічного самозахисту у формі ізоляції та відсторонення від колективу. Це підкреслює необхідність розвитку навичок і стратегій поведінки в дітей середнього шкільного віку, спрямованих на їх особистісне та міжособистісне зростання [1].

У напрямі планування профілактичних заходів з метою запобігання проявам мобінгової поведінки в освітньому середовищі варто зазначити, що «профілактика» – це складова частина будь-якої діяльності, загалом це комплекс заходів, які повинні не допустити погіршення функціонування об'єкта діяльності й виникнення проблем, тому вважаємо актуальною профілактику соціальних проблем і негативних явищ, запобігти яким простіше, аніж долати їх негативні наслідки. У цьому контексті до агресивної поведінки [4].

Під терміном «психологічна профілактична робота» розуміється психолого-педа-

гогічна діяльність, спрямована на виправлення особливостей психічного розвитку, які не відповідають гіпотетичній оптимальній моделі, стандартам або віковим характеристикам [6].

У розгляді особливостей профілактики мобінгу серед учнів середніх класів вагоме значення має визначення чинників, які сприяють виникненню агресивних реакцій. Кожен випадок агресивної реакції зазвичай має складну природу й зумовлений взаємодією біологічних, фізіологічних, психологічних і соціальних чинників. Вибір агресивного реагування серед підлітків із проявами агресії часто пов'язаний із негативними емоційними станами, такими як страх, фрустрація, образи, а також почуття провини, що можуть викликати дезорганізуючу поведінку підлітків у ситуаціях соціальної взаємодії [4].

Під час дослідження виокремлено критерії, якими характеризується фактичний або потенційний «мобер» у ситуації мобінгу:

- має статус «знехтуваних» і не користується популярністю серед однолітків у групі;
- виявляє неадекватно завищену самооцінку або демонструє невпевненість і незадоволеність собою;
- проявляє готовність до агресивних дій щодо інших;
- намагається взяти верх над навколишніми, прагне підпорядкувати собі інших учнів;
- характеризується імпульсивністю, легко сердиться, часто перебуває в напруженому або пригніченому стані;
- важко дотримується норм і правил;
- спостерігається певний рівень тривожності;
- результати навчання можуть бути середніми або високими.

Виокремлені критерії фактичного або перспективного мобера представлені на рисунку 1.

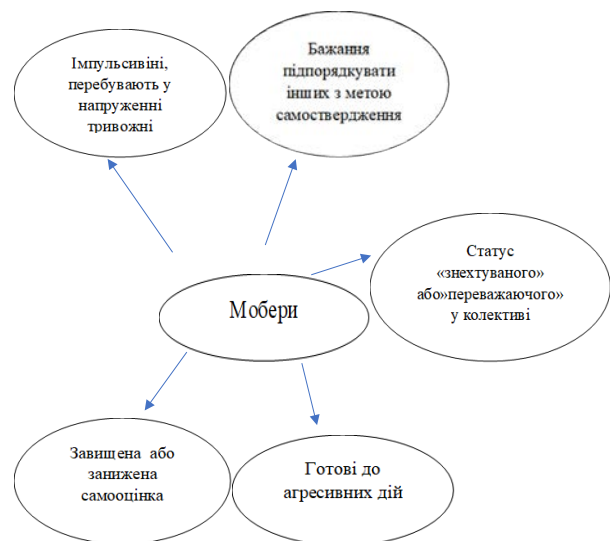

Рис. 1. Критерії фактичного або перспективного мобера

У ході наукової роботи виокремлено критерії, якими можна охарактеризувати учня, який займає позицію «жертви» в ситуації мобінгу:

- особливостями розвитку (гіперактивність, синдром дефіциту уваги, заїкання, фізична слабкість);
- результатами навчання, які можуть бути як низькими, так і високими;
- запальним або, навпаки, дуже спокійним характером;
- низькою самооцінкою та відсутністю впевненості в собі;
- почуттям провини й незадоволеністю собою;
- статусом «ізолюваних» або «відторгнутих» в учнівському колективі;
- недостатньо розвиненими соціальними навичками;
- високим або підвищеним рівнем тривожності;
- відсутністю довірливих взаємин із батьками;
- «пристосуванням» або «уникненням» як типом поведінки в конфлікті.

Виокремлені критерії фактичної або перспективної «жертви» мобінгу представлені на рисунку 2.

Рис. 2. Критерії фактичної або перспективної «жертви» мобінгу

Під час дослідження виокремлено критерії, якими можна охарактеризувати учня, який займає позицію «спостерігача» в ситуації мобінгу:

- середнім рівнем тривожності;
- адекватною самооцінкою;
- невеликою схильністю до агресії;
- за статусом у групі може вважатися «зіркою класу» або учнем, якому однолітки надають перевагу.

Виокремлені критерії фактичного або перспективного «спостерігача» мобінгу представлені на рисунку 3.

Рис. 3. Критерії фактичного або перспективного «спостерігача» мобінгу

Більшість учнів у контрольній та експериментальній групах на початковому етапі мали виражені підвищені показники реакції фізичної агресії, опосередкованого негативізму, підозрливості й почуття провини. Високий рівень почуття провини (аутоагресії) може бути ознакою різних психологічних проблем, таких як низька самооцінка та тривожність, і може впливати на загальний стан психічного здоров'я та якість життя. Діти з високими показниками підозрливості й опосередкованої погрози можуть бути схильні до перекручення інтерпретацій поведінки інших людей, підозрюючи, що вони можуть мати ворожі або негативні наміри. Висока підозрливості може виникати з внутрішнього дискомфорту, тривоги або невпевненості у власних здібностях, указувати на можливу нестачу спілкування й відсутність довіри до інших людей, що може впливати на якість міжособистісних взаємин і сприйняття соціального оточення.

Надмірний розвиток агресивності може спричиняти конфліктність та обмежувати здатність особистості до свідомої кооперації. Прояв ворожості й агресивності в поведінці може негативно впливати на міжособистісні взаємини, викликати відкидання та негативне ставлення навколишніх. У профілактиці мобінгу серед учнів середніх класів ключовим аспектом є розвиток розуміння й усвідомлення власних емоцій і використання адекватних способів вираження агресії. Це важливий крок для контролю та зниження як фізичної, так й інших форм агресії. Навчання навичок емоційної регуляції та конструктивного вирішення конфліктів може допомогти тим, хто має високий рівень фізичної агресії. Особам із високим показником підозрливості може бути корисна психологічна підтримка, спрямована на переосмислення негативних переконань і навчання здорового способу мислення щодо взаємин з іншими людьми.

Під час проведення занять із підлітками важливо враховувати їхні особливості в когнітивній, емоційній і фізіологічній сферах, а також

розвивати їхнє мислення та навички емоційно-поведінкової саморегуляції. Дослідження дають можливість зробити висновок, що в підлітків, які виявляють агресивну поведінку, часто спостерігається недостатність розвинених виконавчих когнітивних функцій. Ці функції включають концентрацію уваги, устанавлення цілей і планування, прогнозування наслідків, вирішення проблем, самоконтроль, регуляцію емоцій, а також спроможність зіставляти інформацію з моральними судженнями та приймати рішення на основі цього.

Такий підхід дає змогу працювати з підлітками, сприяючи розвитку їхніх когнітивних та емоційних навичок, а також формувати позитивні стратегії взаємодії й конфліктного вирішення, що сприяє зниженню рівня агресивності й покращенню соціальної адаптації [2].

Консультативна та профілактична діяльність із батьками й учителями спрямована на усунення факторів, що провокують агресивну поведінку в дітей. Це досягається через інформування педагогів і батьків про особливості особистості агресивних дітей і способи розвитку навичок «ненасильницького спілкування», що включає активне слухання, уникнення оцінювального способу спілкування, використання «Я-повідомлень» замість «Ти-повідомлень» і відмови від застосування загроз і наказів. Також підтримується включення дитини в різноманітні гуртки, секції та студії за інтересами, а також у спортивні командні ігри для здобуття досвіду роботи в колективі з дотриманням устанавлених правил. Проводиться спільний аналіз з дитиною наслідків її поведінкових реакцій на проблемні ситуації. На заняттях запроваджуються конкретні правила поведінки, підкріплюючись системою заохочень за їх дотримання.

Результати дослідження вказують на наявні важливі аспекти тривожності серед учнів середніх класів, і розуміння цих аспектів може сприяти розробленню ефективних стратегій підтримки й подолання тривожності, через роботу включати індивідуальний підхід, розвиток навичок емоційного й соціального інтелекту, а також створення підтримувального навчального середовища. Розвиток навичок спостереження, відстеження власних потреб, адекватного сповіщення про них в асертивний спосіб, а також здатність приймати обдумані рішення, ураховуючи свої можливості є важливими навичками, які допоможуть підліткам покращити якість свого життя. Розвиток рефлексивних навичок через навчання дітей аналізувати й розуміти свої емоції, визначати причини тривожності й шукати конструктивні шляхи її подолання. Заняття фізичною активністю може допомогти знизити рівень стресу та підтримати загальний емоційний стан. Співпраця з батьками важлива для раннього

виявлення ознак тривожності й розроблення спільних стратегій підтримки дитини. Створення позитивного педагогічного середовища закладу освіти, у якому діти почуваються безпечно та підтримано, сприяючи позитивному спілкуванню й розвитку позитивних стосунків за підтримки педагогів. Застосування ігор і творчих занять може бути ефективним методом в роботі зі стресом і тривожністю. Ці аспекти можуть бути корисними для створення комплексного підходу до профілактики та подолання тривожності в дітей.

Серед опитаних респондентів середніх класів основними стилями вирішення конфліктних ситуацій є компроміс, уникнення та суперництво, що може вказувати на недостатню впевненість у власних переконаннях і намагання влаштувати всіх навіть за рахунок власних інтересів, утрату важливих принципів, конкурентність, бажання підкреслити свою перевагу, уникання активного включення в конфліктні ситуації, неготовність відстоювати свої права і співпрацювати для вироблення спільного рішення, невпевненість у власних здібностях вирішувати конфлікти. Відповідно, для побудови довготривалих довірливих взаємин у колективах класу закладів освіти важливим є розвиток серед учнів уміння співпрацювати, бути здатними до спільної роботи й вирішення конфліктів шляхом кооперації та партнерства через:

- розвиток позитивних якостей особистостей, таких як емоційний інтелект, уміння ефективно спілкуватися та будувати конструктивні міжособистісні взаємини;
- стимулювання розвитку вміння знаходити спільні точки зору й інтереси, а також виявлення компромісів і згоди, демонструючи відкритість до ідей інших людей;
- формування толерантності й готовності слухати інших, сприяючи створенню відкритого середовища для обміну ідеями та переживаннями;
- зосередження на усвідомленні власних емоцій і розумінні почуттів інших людей, розвиток емпатії, що можна досягти шляхом використання методик роботи з емоціями через сенсорні канали, розігрування сценаріїв, що відображають різні емоційні стани, а також використання творчих засобів, таких як малювання та ліплення, для вираження й розуміння емоцій.

Зазначені напрями сприяють формуванню емоційної компетентності й позитивного психосоціального розвитку особистості.

Серед учнів середніх класів контрольної та експериментальної груп виявлено особистісні особливості, що включають прояви егоцентричності й індивідуалізації. Рівні самооцінки в цих учнів коливаються від завищених до занижених. Неадекватна самооцінка та високий

рівень домагань можуть слугувати факторами, що сприяють домаганню досягнення цілей шляхом агресії та домінування над іншими. Ці учні можуть бути нечутливими до думки навколишніх, ставлячи перед собою завищені цілі та применшуючи можливості й результати діяльності інших людей. Такі риси особистості можуть впливати на їхню соціальну взаємодію та взаємини в колективі, а також визначати їхню поведінку в різних ситуаціях.

Зазначені особливості можуть також бути основою для подальших профілактичних заходів психологічного характеру через розроблення індивідуальних чи групових програм корекції, спрямованих на покращення самооцінки, розвиток емоційної й соціальної компетентності, а також управління конфліктами та підтримку позитивних стосунків у колективі.

Психологічні особливості роботи з дітьми, які мають завищену самооцінку, можна описати через такі напрями роботи:

- розвиток об'єктивної самооцінки шляхом роботи над розумінням реальних сильних і слабких сторін, а також збалансоване оцінювання власних можливостей;

- сприяння емпатії та взаємодії з іншими, навчання дитини співпереживати почуття й думки інших, а також розвиток навичок комунікації та співробітництва;

- підтримка здорових міркувань і переконань через розвиток реалістичних і позитивних переконань про себе й інших;

- розвиток навичок контролю за власними емоціями та реакціями на різні ситуації;

- сприяння відкритості до критики й відновлення після невдач, розуміння важливості розвитку резильєнтності й уміння навчатися на помилках;

- підтримка встановлення реалістичних цілей і досягнень, які відповідають рівню розвитку дитини;

- залучення батьків до роботи над збалансованою самооцінкою та створенням сприятливого середовища вдома;

- використання ігрової терапії та креативних методів для розвитку навичок внутрішньої самооцінки.

Учні із заниженою самооцінкою можуть недооцінювати свої сили й можливості, перебільшувати значення своїх невдач і відчувати постійну потребу в підтримці від оточення, орієнтуючись на думку інших. Такі учні можуть неохоче брати на себе відповідальність, бути сором'язливими і ставити перед собою менш високі цілі, ніж вони здатні досягти. Відповідно, такі учні можуть стати потенційними жертвами мобінгу.

Психологічна робота з дітьми, у яких занижена самооцінка, може включати різні напрями й методи, спрямовані на підвищення їхньої віри в себе та самоповаги:

- розвиток позитивного самосприйняття через роботу над ідентифікацією та підкресленням позитивних якостей, навичок і досягнень дитини;

- навчання методів емоційної регуляції та вміння подолати негативні думки;

- розвиток соціальних навичок через удосконалення вмінь спілкування, конструктивного вирішення конфліктів і взаємодії з іншими дітьми;

- допомога в установленні реалістичних цілей і розробленні планів для досягнення;

- індивідуальна або групова психотерапія з метою вирішення глибших психологічних проблем;

- залучення батьків для створення сприятливого домашнього середовища, яке підтримує позитивне самосприйняття дитини;

- розроблення методів для подолання негативних переконань і страхів, які можуть обмежувати розвиток дитини.

Психологічна робота з дітьми із заниженою самооцінкою вимагає терпіння й індивідуального підходу, а також урахування віку й особливостей кожної дитини.

Незбіг бажань мати успіх серед однолітків і можливостей досягнення цього за допомогою моральних пріоритетів може призводити до гальмування моральної поведінки. Це виявляється в підкресленні невдач інших, зловживанні роллю сильнішого та негуманному ставленні до однокласників, що, у свою чергу, формує позицію мобера. Наявність суперництва у взаємодії між однокласниками може свідчити про те, що особистість має виражену потребу реалізувати свій потенціал і не володіє іншими засобами й методами, окрім конкуренції та бажання показати свою унікальність і значущість порівняно з іншими. Унаслідок цього такі учні не завжди знаходять прийняття серед більшості класного колективу.

Наявність в учнівських колективах учнів, які є ізольованими та відторгнутими, свідчить про недостатню згуртованість у класах. Психологічна робота з відокремленими учнями або в класах, де спостерігається ізоляція або соціальна відокремленість, є ключовою для підтримки дитини і створення позитивного й такого освітнього середовища, що приймає.

Особливості психологічної роботи з такими учнями полягають у допомозі їм почувати себе прийнятими, включеними й підтриманими однокласниками через аналіз і розуміння причин відторгнення та ізоляції учнів у шкільному колективі, що може бути пов'язано з мобінгом, низькою самооцінкою й іншими факторами; індивідуальне консультування психологом ізольованої або відторгнутої дитиною з метою допомоги їй розуміти свої почуття, розвивати навички соціальної адаптації та підвищувати впевненість у собі; підтримка само-

поваги через розвиток позитивної самооцінки й впевненості в собі, а також навчання вміння відстоювати власні переконання та бути самостійним; робота над соціальними навичками шляхом засвоєння навичок спілкування, емпатії, розвитку взаємин з однокласниками, використання ігрової терапії та рольових ігор; організація групової роботи, де діти можуть навчатися комунікаційних навичок, спільному вирішенню конфліктів і розвитку соціальної взаємодії; психосоціальна підтримка через співпрацю зі спеціалістами, такими як соціальні працівники або психотерапевти, для розв'язання глибоких психологічних аспектів відторгнення й ізоляції; співпраця з учителями та батьками для створення підтримуючого середовища в класному колективі, де учень відчуває підтримку й належність; робота над антимобінговими програмами в класі для зменшення агресії та ізоляції, відторгнення; створення можливостей для спільних заходів і проєктів, де діти можуть співпрацювати та спілкуватися, що сприятиме покращенню взаємин між ними.

Недостатня сильна соціальна взаємодія й слабкість у навичках спілкування можуть впливати на психічне здоров'я учнів. Тому важливо, щоб діти отримували належну підтримку та допомогу для розуміння й подолання цих емоційних викликів, які враховують конкретні потреби та ситуації дитини чи класу.

Вирішення проблеми запобігання агресивній поведінці серед неповнолітніх вимагає радикальних соціально-економічних змін і поліпшення загальної морально-освітньої атмосфери, оскільки агресивна поведінка в середовищі учнів є відображенням сучасної суспільної реальності. Профілактика агресивної поведінки неповнолітніх важлива для запобігання та протидії цьому явищу. Основними напрямками профілактичної роботи в загальноосвітньому закладі є збереження позитивного статусу дитини в шкільному колективі, розвиток навичок самоконтролю, асертивної поведінки та позитивного самовизначення учасників освітнього процесу, а також уникання деструктивної й антисоціальної поведінки серед учнів.

Соціально-педагогічні й корекційні заходи для жертв шкільного насилля спрямовані на

створення психологічного комфорту, формування позитивного досвіду підтримки та довіри, розвиток упевненої поведінки й самооцінки, а також надання допомоги в розвитку конструктивного спілкування та комунікативної компетентності. Важливо знизити рівень агресивності й розвивати толерантність та емпатію в учнів для запобігання будь-яким проявам цькування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адамчук О.В. Розповсюдження мобінгу у військовому середовищі як соціально-психологічна проблема. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. Серія «Педагогічні та психологічні науки»*. Хмельницький : НАДПСУ, 2009. № 48. С. 103–106.
2. Алексеєнко Т.Ф. Явища мобінгу та булінгу як актуальні соціально-педагогічні проблеми взаємовідносин групи і особистості. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія «Педагогічні науки»* : збірник наукових праць. Чернівці, 2012. № 16. Книга 2. С. 3–7.
3. Андреев Ю.С. Причини виникнення підліткової агресії в сучасному середовищі. *Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія «Педагогічні науки»*. 2014. № 5 (1). С. 148–157.
4. Берека В.Є., Пастух Л.В. Управлінська діяльність керівників закладів освіти щодо попередження насильства, булінгу в освітньому середовищі. *Психолого-педагогічний супровід професійної підготовки та підвищення кваліфікації фахівців в умовах трансформації освіти* : збірник матеріалів VIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 24 травня 2019 р.). Київ : ДЗВО «Університет менеджменту освіти», 2019. С. 13–17.
5. Величко М.С. Психологічний зміст та основні причини виникнення мобінгу серед дітей середнього шкільного віку. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Психологія»*. 2019. № 1 (10). С. 21–24.
6. Волкова Н.П. Педагогіка : навчальний посібник. 2-ге вид., перероб., доп. Київ : Академвидав, 2007. 616 с.
7. Павленко М.С. Організація профілактичної роботи у закладах освіти з метою попередження мобінгу та інших видів цькування. *Габітус* : науковий журнал Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій. 2022. Вип. 44. С. 99–105.